

T. JUMAMURATOV ASARLARI TILIDAGI PRAGMATIK BELGILAR

Kazaxbaeva Anargul Tolibaevna

Filologiya fanlari nomzodi, docent
Berdoq nomidagi qoraqalpoq davlat universiteti.

Annotation: Due to the wide range of social experience, the communication processes are changing, and the pragmatic structure, which was originally structured in a natural way, is changing and becoming more complex. This, in turn, leads to the continuous expansion of the semantic shell of pragmatics. Therefore, it is necessary to start linguistic analysis from pragmatics.

Keywords: pragmatics, hidden meaning, spoken language, composition (work), poet.

Аннотация: В связи с широким спектром социального опыта коммуникативные процессы изменяются, а прагматическая структура, изначально структурированная естественным образом, меняется и усложняется. Это, в свою очередь, приводит к постоянному расширению смысловой оболочки прагматики. Поэтому лингвистический анализ необходимо начинать с прагматики.

Ключевые слова: прагматика, скрытый смысл, разговорная речь, произведение, поэт.

Insonning nutqi uning ishonchini belgilaydi. Inson o‘z nutqi orqali obektiv dunyoga munosabatini bildiradi, shu bilan birga milliy o‘zligini ham gavdalendiradi. Insonning dunyo qarashi, ongi, tuyg‘ulari, qabul qilishi, bilimi, hayotiy tajribasi, imon-e‘tiqodi, umumiy insonning jamiyat faoliyatida ko‘rinadigan siyosiy, falsafiy, aqliy, diniy va estetik ko‘z-qarashlari jamlangan nutqining tekshirilishi va pragmatik analizi insonlarning bugungi mustaqillik davrida qizg‘in mayishiy sohalardagi o‘rnini belgilashda ahamiyatli hisoblanadi. Shu manoda, insonning jamiyat faoliyatini o‘zida to‘liq gavdalanitirilgan “harakat”dagi, “jonli” nutqning inson ongi bilan bog‘liq siyosiy va til birligini o‘rganishda katta ahamiyatga ega.

Odatda, insonning nutq faoliyati uning ijtimoiy hayotdagi barcha faoliyatlar kabi, muayyan maqsadga yo‘naltirilgan bo‘ladi. U bayon qilinayotgan fikr muayyan maqsadni nazarda tutgan, o‘z tuyg‘ulari, munosabatini tinglovchiga yetkazish, shuningdek suhbat muayyan kommunikativ harakatda qo‘zg‘ash, unga ta‘sir qilish natijasida uni navbatdagi nutq jarayoniga tortish va h.

Haqiqatdan da, qandayda bir fikr yuritishi uchun xizmat qiluvchi gapning asosida so‘zlovchining ko‘zlagan maqsadi, niyati yashiringan bo‘ladi. Demak, so‘zlovchi har bir aytgan gapini muayyan bir maqsad bilan bog‘laydi va u kommunikatsiyada shu gapning pragmatik mazmuni sifatida shakllanadi.

Til bilimining so‘ngi yillardagi muvaffaqiyatlarining biri tilga butun bir tizim sifatida qarash va uni nutqqa qarama-qarshi qo‘yib o‘rganish til birligining nutq faoliyatida matn va sharoit bilan bog‘liq holda yuzaga kelishi pragmatik halotlarga aniqlik kiritdi. Til birligini pragmatik yo‘nalishda o‘rganish esa, asar yoki matn mazmunini o‘quvchiga tog‘ridan-tog‘ri ko‘zga tashlanmaydigan, faqat nutqda yuzaga chiqadigan ishki imkoniyatlarni aniqlashga yo‘l ochdi. Natijada, til birligining nutq jarayoni bilan bog‘liq holda real pragmatik vazifalarini aniqlash vazifalarini aniqlash muammosi yuzaga keldi.

Bizning maqolada ana shu yoʻnalishdagi tadqiqot ishi boʻlib, unda shoir T.Jumamuratov asarlari tilining pragmatik belgilarni analiz qilish bilan ahamiyatli hisoblanadi.

«Til egasi» tushunchasi hozirgi kunda til bilimida quyidagi maʼnolarda qoʻllanilmoqda: 1) muayyan tilda nutq faoliyatini amalga oshirish, yani nutq va uni qabul qilish qobiliyatiga ega boʻlgan shaxs; 2) tildan muloqat vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, kommunikant; 3) oʻz millatining milliy-madaniy, maʼnaviy qadriyatlarni gavdalandiruvchi lugʻaviy tarkibini egallagan, uni yuzaga chiqaruvchi shaxs, muayyan til vakili. Badiiy asarni pragmatolingvistik tahlil qilishda ana shu «til egasi» asosiy faktor hisoblanadi. Badiiy matn yaratishda ijodkor faktorini tadqiq etish muammosini chuqur oshib berishga togʻri keladi.

Qaysidir yozuvchi yoki shoir stilini, uning soʻz qoʻllash yoki gap tuzish mahorati nuqtai-nazaridan matn tadqiq etish usuli bugungi kun talabiga javob bermaydi. Shu sababdan, badiiy matn yaratish masalasi shaxs faktori bilan birga oʻrganish badiiy matnning lingvistik tomonlari teran nazar bilan qarashga togʻri keladi.

Bunda yozuvchi va oʻquvchi munosabati ijtimoiy xususiyatga ega boʻlib, bunda maʼlumot uzatish «yuki» til birliklari «yelkasiga» tushadi. Biroq, shaxslararo munosabat normasi, milliy madaniy qadriyatlash tizimini egallamasdan, toʻliq aloqaga kirishish imkoni yoʻq. Yani, kommunikativ akt turli bilimlarga ega boʻlishni talab qiladi, masalan, til bilimini til tuzilishi bilan bogʻliqli boʻlsa, ensiklopedik bilim boʻlsa, boʻlmishni gavdalandiruvchi interaktiv bilim esa oʻzaro munosabat asosida turgan, ijtimoiy guruh uchun umumiy mavjud boʻlgan qoidalar toʻplamini bilishni talab qiladi.

Sulhwliq ta jarasliql, sirttagi teri...
Biraq júrek say kelmese, kim payda tabar?
Aqilsizdñ sol boladı, sođılar jeri,
Sonnán ájel tapqanınday qundız hám qamar.

Berilgan parchadagi soʻz etilgan qunduz (qundız) va qamar (qamar) terisi juda chiroyli boʻlganligi uchun ov qilinadigan va qimmatbaho ekanligi haqida oʻquvchi oldindan maʼlumotga ega boʻlmasa, sheʼr mazmunini toʻliq tushuna olmaydi

Badiiy matnning umumiy tuzulishi, mazmuni til birliklari kommunikativ maʼno shakllantiruvchi tajriba maydoni hisoblanadi. Butun kommunikativtil tuzilma boʻlgan matnning semantik tarkibi denotative hám signifikativ boʻlaklardan iborat. Bundan birinchisi matn mazmunining bolayotgan hodisalar bilan bogʻliq taraflariga iqtibos bersa, ikkinchisi esa matn ijodkorning nutq mahorati bilan bogʻliq. Masalan,

Ótedi kárwan, mashina tñbay,
Asfaltlı jollar – mısalı ayna.
Kósheler dúziw, tartılğan sımday,
Jarasqan gileñ qalpaqlı jayğa [3.59].

Haqiqatdan ham, uying tepasidagi shifer koʻrinishi qalpogʻni (qalpaq) eslatadi. Yurtimizda uy-joylarning tom qismini shifer qilish XX asrning 50-yillaridan boshlab urfga kirdi. Mana shu yangiliklarni bildirish maqsadi da toʻgʻri koʻchalarning mazmuni ostida yashirin turda uylarning shifer qilinganligini tushuntirmoqchi boʻladi. Yani, «Uylar shifer qilingan» deb yozilmasa ham gap bilan oʻz-oʻzidan uylarning shiferli ekanligi tushuniladi.

Til birliklari kontekst, nutq sharoiti, til egalarining tashqi dunyo haqidagi umumiy bilim va konlikmalari kabi faktorlar bilan bogʻliq holda qoʻllanilganda ularning funksiyaviy imkoniyatlari yanada kengayadi. Shunday qilib, til birliklarining maʼnaviy xususiyatlari nutqda

gavdalanadi, aniq yoʻnalish oladi. Har bir gapiruvchi shaxs real hayotda boʻlayotgan hodisalarni oʻzicha qabul qiladi, uni belgili joy, vaqt oraligʻida tushunib, hosil boʻlgan tushunchaga libos beradi. Lugʻaviy koʻrinish va mazmun shakllanishi nutq muallifi tanlagan hodisani vaqt-joy maydonida joylashtirish bilan bogʻliq.

Masalan, suhbatdoshga yoki manzilga bildirilayotgan fikr yoki yashirin yoki oshiq, ijobiy yoki salbiy, toʻgʻridan-toʻgʻri yoki majoziy va boshqa koʻrinishda boʻlishi mumkin.

Hámel menen jazıqsızdı tırnaysañ,
Sestiń bálent, ishiń gewek sırnaysañ.
Jaramsaqlar jalğan maqtar kózińshe,
Shıńın aytsam, bes tıyınğa turmaysañ [3.37].

Bunda manzilga boʻlgan soʻzlavchining fikri ochiq-oydin bayon qilingan. Biroq, fikr hardoim binday ochiq turda bildirila bermaydi

Shóbin shapqan alańlıqta gúl óser,
Sonlıqtan jurť otaq penen gúreser,
Adam qurtsa adamdağı sheńgeldi,
Sonda gána galawıttı túweser [3.114].

T.Jumamuratov XX asr qoraqalpoq adabiyotining yirik vakillaridan biri. Shoirning taʻsirshan xarakterdagi, ashshiq haqiqatlarni teran oshib beruvchi, didaktik mazmundagi sheʼrlari kitob iqlosmandlarida katta taʻsir qoldiradi.

T.Jumamuratov asarlari tili oddiyligi, badiiyligi, obrazlilik bilan oʻziga tortadi.

Kók teńizde suwdıń betin jaynatıp,
Tolqınlardı jarganda kór tamasha,
«Motor» degen arğımaqtı oynatıp,
Tereńge aw salganda kór tamasha [3.17].

Shoir bunda dengizda baliqchilarining baliq ovlash, kemani suzish harakatlarini badiiy jihatdan yetkazib beradi. Sheʼrda kema soʻzi qoʻllanilmagan boʻlsa ham, kemanding xarakterli belgilarini (suv yuzasini yashnatish, toʻlqinlarni parchalash, motorni oʻynatish) berish orqali suvda kemanding suzip ketayotganligi bayonlanmoqda.

«Dengiz bilan oʻynamang» («Teńiz benen kóp oynamań») sheʼrida bazibir baliqchilarning oʻz vazifalariga javobgarchilik bilan befarvo qarashi, oʻz manfaatlari yoʻlida, jamiyat ishlarining bajarilmasligi tanqid qilinadi.

Olardıń hesh xabarı joq,
Bul júristen tabarı joq,
Maylı úyrek jegen menen,
Planına tamarı joq [3.21].

Bunda planning bajarilmasligi ularni yeb yurgan taomlari maʼnosida yuklab tushuntirmoqda.

Danishpan dep júr ekenbiz mańbastı,
Hayran bolıp qıyallarım aljastı,
Keshegi kún jurttıń bári maqtağan,
«Perishteler» búgin kórseń albaslı,

Deb jamiyat turmishidagi hodisalarni, odamlar xarakterini farishta va alvasti soʻzlarini qoʻllash orqali berilgan. Bunda farishta soʻziga alohida maʼno yuklatilgan. Yani, farishtaga begunoh, pok, halol odamlar tenglashtiriladi. Lekin, bunda shu kunga qadar yaxshi deb yurgan

odamlarning bugungi kunda haqiqiy ko‘rinishini bildik degan maqsadda aytilgan. Kommunikativ maqsad ushbu farishta va alvasti so‘zlari orqali ifodalangan.

Balıq penen qusi boldı kólinde,
Gúnde menen ketpen turdı jerinde.
Jasıl giya – mallarınıń azıǵı,
Oraq turdı qıstırılǵan belinde [3.50].

Bu she‘r parchasida shoir xalqimizning chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘illanganligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytmasdan, badiiy ko‘rinishda ularning belgilari orqali tasvirlangan. Bu shoirning fikrni yetkazish, so‘z qo‘llash mahoratidan darak beradi.

Túyek basqan ógizlerdiń tuyaǵı,
Bárin oylar shayırdıń da qıyalı.
Gáwhar tuwǵan qozısınıń ómirin,
Qoy biyshara adam ushın qıyadı [3.59].

Bu she‘rda T.Jumamuratov qora ko‘l qoylarini nazarda tutib, qo‘zichoq gavharga tehglashtiriladi. Demak, shoirning maqsadi qamali (qamalı) terili qo‘zichoq bahosini bildirish. Qora ko‘l qoylarining qo‘zichoqlarining terisi qimmatbaho hisoblanib, qo‘zichoq tug‘ilgandan keyin ikki kun ichida terisini shilib olinishini, odamlar uchun ushbu gavhar qo‘y yaratilishidan bexabar odam bu qatorlarning ma‘nosini tushunmaydi. Demak, gapda pragmatik ma‘no yuklash uchun xabarbi qabul qilivchining pragmatik qobilyati bo‘lishi kerak ekan.

Sonday-sonday urliqlardıń túri kóp,
Ayta bersek, jırlaytuǵın jırı kóp.
Jańa tuwǵan buzawlardıń ornına,
Uzatılıp ketetuǵın «iri» kóp [3.62].

Bunda shoir o‘sha vaqtdagi jamiyatda, ijtimoiy hayotida, ayrim rahbarlar befarvolik qilishi, vazifalarni o‘z vaqtida bajarmaslik oqibatida planlarning bajarilmay qolishi va natijada ularning davlatga yolg‘on hisobat berishini, qo‘shib yozishlarni qattiq tanqidga oladi. Bu oshkoralik fikrlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytmasdan, badiiy til bilan, ixcham so‘zlar asosida ochib beradi.

Galileo Galiley Italiyaning Piza shahrida yozgan «Dialogo» asarida inson o‘zining «eng yashirin sirlarni ham boshqa birovga yigirma to‘rt belgining har turli birikishi orqali» yetkiza olishidan hayron qolganligini yozgan edi. Tildagi bunday cheksiz imkoniyatni Por-Royal filosof-grammatistlar «Galileyning ajoyib kashf etishi» deb nomlagandi.

Júregim soqtı dúrsildep,
-Oyınıń seniń qurısın,- dep,
Kózin maǵan qadadı:
Raxmet saǵan, qırshın,- dep [3.78].

She‘rda qirchin, qarg‘ish (qırshın gárgıs) ma‘nosini bildiruvchi so‘z orqali qizning yigitga tuyg‘ularini bildirgan. Bu o‘quvchiga bir o‘qishning o‘zida seziladi.

Haqiqatdan ham shoir ajoyib o‘xshatish orqali jinoiy ish oshib bermoqda.

Didaktemalar - naql-maqollar, aforizm, ma‘noli gaplar, rivoyatlar, turli hayotiy voqealar asosidagi hikoyalarni didaktemalar sifatida umumlashtirish mumkin. Sababi, ularning mazmunida tarbiya, targ‘ibot, didaktika yotadi. Gapda didaktemalarni berish orqali ham muallif qo‘shimcha ma‘no bera olishi mumkin

Badiiy matndagi muayyan maqsadda qo'llaniladi. Didaktemalarning matn ichida singdirilish sifati ham xar xil bo'ladi. Ayrim holatlarda muallif didaktemalarni matnga to'g'ridan-to'g'ri olib kiradi va uning qanday janrga tegishli ekanligini aytib beradi. Masalan:

Eshki sawıp kúnin kórgen paqırlar,
«Sawın sıyr – bulaq» degen naqıl bar.
Tuw kóterip dushpan dúbep kelgende,
Tulpar minip jaw qaytarǵan batırlar [3.75].
Ayırım jaǵdayda, tikkeley kirgizip jibere beredi.
Jalataydan saq bol, márt bolsań eger,
Aqmaqqa jantassań, abıroydı tóger,
Jamanǵa jaqsılıq – basıńa bále,
Eshkler semirse, iyesin teber [3.89].

Xulosa qilib aytganda, T.Jumamuratov asarlarida fikrni yetkazib berish, qanday da bir hodisa yoki holatni tariflashda pragmatik belgilarni ko'plab uchratish mumkin.

Jamiyat tajribasining keng ko'lamliligi sababli, kommunikatsiya jarayonlari o'zgarib turadi hamda boshlang'ish holatda oddiy tuzilishda bo'lgan pragmatik struktura o'zgarib, qiyinlashib boradi. Bu esa, o'z navbatida pragmatikaning to'xtamasdan semantik qobig'i kengayib borishiga olib keladi. Demak, til analizni pragmatikadan boshlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent, «Ma'naviyat». 2008.
2. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. – Тошкент, Фан, 1988.
3. Jumamuratov T. Ómirińniń ózi filosofiya. Nókis, 2005.
4. Mamajonov A. Abdupattoev M. Matn sintaksisi. Farg'ona, 2002.
5. Урисбоева Г. Производные слова в синтаксической и прагматической функции в современном русском языке: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Тошкент, 1988.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008.
7. Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатларнинг юзага чиқиши: Филол. фан. номз... дисс. автореф. Тошкент, 1994.
8. Yo'ldoshev Marufjon. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent, 2008.